

ДО ПИТАННЯ ПРО КОЛЕКТИВНУ ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ В ПОЛІТИЦІ TO THE QUESTION OF COLLECTIVE RESPONSIBILITY IN POLITICS

Половко О.О.,

кандидат політичних наук,
доцент кафедри політології

Київського національного університету імені Тараса Шевченка

У статті розглянуто політичну культуру як один із факторів агресії Російської Федерації проти України. Тезово окреслено деякі технології та ідеї, що сформували сучасну політичну культуру росіян. Компоненти політичної культури характеризуються: політична свідомість як аполітична та некритична, а політична поведінка – як конформна та пасивна. Йдеться про традиційно-підданський тип політичної культури, фактичну відсутність громадянського суспільства та наявність авторитарного політичного лідерства. З'ясування особливостей сучасного стану політичної культури дозволило артикулювати проблему колективної відповідальності. Досліджено морально-політичний аспект колективної відповідальності. Описано історичну ґенезу концепції відповідальності (К. Ясперс, Г. Арендт), зафіксовано відмінність між поняттями провини та відповідальності. Розглянуто відмінність між індивідуальною та колективною відповідальністю у політиці, правовий та моральний її аспекти. Зосереджена увага на дискусійному співвідношенні свободи та відповідальності за недемократичного політичного режиму, оскільки категорія відповідальності пов'язується з активістською політичною культурою, з відповідно високим рівнем політичної свідомості та поведінки. Також згадано тезу (А.М. Янг) про те, що для колективної відповідальності однієї лише приналежності до політичної спільноти недостатньо, оскільки є важливим, якою саме поведінка особи як члена цієї спільноти. Однак позиція «ми поза політикою» не є підставою для уникнення колективної відповідальності.

Стверджується, що за таких обставин, моральна провина та політико-правова відповідальність лежать на політичному лідері і так званій правлячій еліті Російської Федерації. А оскільки більшість громадян держави залучені у процес легітимації даного режиму, можливо говорити і про колективну відповідальність.

Ключові слова: політична культура, політична свідомість, політична поведінка, політичне лідерство, колективна відповідальність

The article examines political culture as one of the factors of aggression of the Russian Federation against Ukraine. Some technologies and ideas that have shaped the modern political culture of Russians are outlined in thesis. The components of political culture are characterized as: political consciousness as apolitical and uncritical, and political behavior as conforming and passive. It is about the traditional-citizen type of political culture, the actual absence of civil society and the presence of authoritarian political leadership.

Clarifying the peculiarities of the current state of political culture made it possible to articulate the problem of collective responsibility. The moral and political aspect of collective responsibility is studied. The historical genesis of the concept of responsibility is described (K. Jaspers, H. Arendt), the difference between the concepts of guilt and responsibility is recorded. The difference between individual and collective responsibility in politics, in legal and moral aspects is considered.

Attention is focused on the debatable ratio of freedom and responsibility for a non-democratic political regime, since the category of responsibility is associated with an activist political culture, with a correspondingly high level of political consciousness and behavior. Also mentioned is the thesis that for collective responsibility, belonging to a political community alone is not enough, as it is important what a person did or did not do as a member of the community. However, the position "we are out of politics" is not a reason to avoid collective responsibility.

It is argued that under such circumstances, the moral guilt and political and legal responsibility lies with the political leader and the so-called ruling elite of the Russian Federation. And since the majority of citizens of the state are involved in the process of legitimizing this regime, it is possible to talk about collective responsibility.

Key words: political culture, political consciousness, political behavior, political leadership, collective responsibility.

Постановка проблеми. Події, пов'язані з російським вторгненням в Україну 2022 року гостро поставили питання про відповідальність громадян за злочини, які від їхнього імені чинить Російська Федерація. Необхідне чітке розуміння факторів, що призвели до появи такого типу політичної культури загалом і постаті політичного лідера зокрема. Адже політична культура впливає на функціональну підсистему політичної системи, на такі її складові як політичний режим та політичний процес.

Без з'ясування особливостей сучасного стану політичної культури, дослідження її як фактору, що сприяв військовій агресії, не артикулюється і проблема колективної відповідальності.

Аналіз досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. Досвід колективної відповідальності громадян держави (зокрема німців після Другої світової війни) досліджувався у фундаментальних роботах Карла Ясперса («Питання про провину»), Ганни Арендт («Розповідь про банальність зла»), Макса Пікара

(«Гітлер у нас самих»), тощо. Базовим для цієї статті є поняття колективної відповідальності запропоноване у «Стенфордській філософській енциклопедії» [18].

Джерельну базу статті складає сучасна дискусія про політичну культуру та морально-політичний аспект колективної відповідальності, матеріалами якої ми і послуговувалися. Особливо цікавим у цьому контексті видається дослідження «Відповідальність і справедливість» українського філософа Деніса Кірюхіна [5].

Формулювання цілей статті: З'ясувати як політична культура населення стала одним із факторів агресії Російської Федерації проти України та дослідити питання колективної відповідальності за неї. Основний акцент зосереджено на колективній морально-політичній відповідальності суспільства.

Виклад основного матеріалу дослідження з обґрунтуванням отриманих наукових результатів. У своїй статті для "The New York Times", американський журналіст, тричі лауреат Пулітцєрівської премії Томас Фрідман зауважив: «Лише спостереження: ця війна завжди була путінською. Він особисто вигадав, спланував, виправдав її та почав» [7]. Одним із провідних журналістів озвучена теза: це війна політичного лідера держави, а не її громадян. Спробуємо спростувати дану позицію, з'ясувавши механізми через які 145.000.000 росіян могли стати так званими «заручниками ситуації» в цілому і одного політичного лідера зокрема. Першопочатково виникає ціла низка проблемних питань: це відповідальність лідера та політичної еліти, що цілеспрямовано формували відповідну політичну культуру населення?

Чи це проблема традиції політичної культури, що сформувала запит саме на такий авторитарний тип політичного лідерства? Адже відомо: політична система визначає політичну поведінку та свідомість та, водночас, зазнає зворотного впливу.

Які механізми та ідеї сформували сучасну політичну культуру росіян?

І врешті: чи може окремих громадянин нести відповідальність за діяльність своєї держави?

Політолог, дослідник цивільно-військових відносин Кирило Шамієв описує стан сучасної політичної культури як «інтелектуальну кому російської нації». Це є результатом історичного процесу формування лояльного суспільства, протестний потенціал якого фактично нівельовано до мінімального рівня. Процес відбувався у рамках «великої стратегії» (grand strategy) протистояння геополітиці євроатлантичного блоку з метою відновлення так званої «історичної справедливості». Ця стратегія включала як «широкий гібридний вплив на суперників (інформаційні операції, енергетичний шантаж, експорт корупції, вибірковий підхід до міжнародного права, саботаж та форму-

вання блоку лоялістів всередині цих країн), так і внутрішньополітичну мобілізацію». Як наголошує автор, при цьому формував цю стратегію політичний лідер не самотійно. Відповідальність несуть усі учасники політичного процесу та всі лояльні до влади російські експерти. Врешті, «путін вів Росію до катастрофи не самотужки» [12].

Які технології та ідеї сформували сучасну політичну культуру росіян? Політолог, професор Королівського коледжу в Лондоні Гульназ Шарфутдінова у своїй праці «Червоне дзеркало: путінське лідерство і тендітна ідентичність Росії» (The Red Mirror Putin's Leadership and Russia's Insecure Identity) зауважує, що головна відповідальність за сучасний стан лежить на політичній еліті та лідері. Авторка досліджує політику колективної ідентичності, що після 2014 року призвела до зростання популярності російського президента серед населення РФ. Двома базовими ідеями цієї політики були: почуття колективної винятковості та відчуття зовнішнього ворога. Те, що існувало ще за радянських часів, активно використовуються підконтрольними державі засобами масової інформації. Спираючись на теорію соціальної ідентичності фахівчиня розглядає лідерство як процес в результаті якого, послідовники вбачають у лідері того, хто просуває інтереси групи та робить її більш значущою в очах інших й самої себе. Тому особливий наголос робиться на питанні політичного лідерства: «когнітивні структури, успадковані з радянських часів, існують у сплячому вигляді поряд з іншими ідеями та рамками, які дають можливість вибору іншого шляху розвитку. ... І це не спроба повернутись до минулого, це спроба закріпити владу сьогодні, використовуючи психологічні прийоми маніпулювання минулим». У підсумку зауважується, що аргумент полягає в тому, що еліти та політичні лідери відповідають за маніпулювання історією, а також за проведення політики колективної ідентичності ... «тієї політики, яка сьогодні привела суспільство у стан агресивної антизахідної консолідації» [13].

Використовуючи описані вище механізми політичні еліти підготували підґрунтя для наступного: «З одного боку, швидко з'ясувалося, що неможливість самореалізації у політиці та засиллі бюрократії бентежать досить незначну частину суспільства. Відчуваючи опір з боку влади, більшість людей досить легко «інтерналізують» свої протестні потреби у спілкування (зокрема й віртуальне), підвищення особистого життєвого рівня, самореалізацію в бізнесі, неполітизованих громадських організаціях чи групах за інтересами, більш різноманітне проведення дозвілля. ... Потреби у громадській діяльності, що настільки природно входять до списку базових пріоритетів громадян основних розвинених країн, далеко не домінують у системі людських цінностей росіян, яких

достатньо лише не обмежувати надмірно жорстко у повсякденному житті, щоб усунути основні причини для невдоволення. Якщо забезпечується невтручання у приватну сферу, то лояльність населення влади може братися у якусь даність» [10]. Зауважимо, йдеться про розширення свободи у приватній сфері як «значне соціальне досягнення». Однак, загальновідомою є теза, що свободи та права не надаються, вони виборюються. Таким чином, у свідомості росіян політичні свободи не пов'язуються з економічними можливостями та соціальним добробутом. Цікавим є наступне зауваження: «практики, які існують сьогодні в РФ, показують, що домовитися з владою можна про все, але добитися від неї тиском і вимогами не можна майже нічого. Це радикально змінює – по суті основний принцип демократії про силу та можливість народу. Будь-який колективний акт стає не так небезпечним, як контрпродуктивним: ви можете вирішити свою проблему або досягти своєї мети тільки у випадку, якщо будете діяти поодиночці і контактувати з владою tête-à-tête». ... Влада може спати спокійно. Знизу – абсолютно деструктуроване суспільство, «плинне постмодерніті», не здатне до самоорганізації, що не має спільних завдань та єдиних цілей» [10].

Сучасна політична свідомість характеризується некритичністю, аполітичністю, а політична поведінка – конформністю та пасивністю («ми поза політикою»). Як зазначала Ганна Арендт, щоб керувати поведінкою своїх підданих, такому режиму потрібно однаково добре підготувати кожного і на роль жертви, і на роль ката. Отже, йдеться про те, що в Росії так і не сформувалося громадянське суспільство та громадянська політична культура. Таке політичне лідерство є результатом функціонування всієї політичної системи та відповідного типу політичної культури. Путін став реакцією на суспільний запит. «Іншими словами, за реальним Путіним стоїть колективний Путін російського народу. Більше того, Путін не просто колективний – він повторюваний» [4].

Німецький історик, професор Мюнхенського університету Мартин Шульце Вессель зауважує: «Питання колективної відповідальності непросте. З одного боку, зрозуміло, що Путін – диктатор, який особисто вирішив розв'язати цю війну. Путін не діє у порожньому просторі, він діє у культурному контексті, і можна навіть сказати, що він – продукт цього контексту. У цьому культурному контексті дуже сильна ідея русофобії, ідея блокування Росії Заходом, і навіть ідея образи на Захід. Всі ці культурні ідеї підживлюють російську агресію. Однак в обох випадках йдеться про те, що політичне лідерство неможливе без підтримки людей. У Росії це підтримка армії, підтримка бізнесу, а отже, це не війна Путіна, це війна Росії» [14].

Проблема сучасного стану політичної культури громадян РФ не знімає питання про колективну відповідальність її громадян. У цьому контексті цікавим є дослідження М. Еппле що стосуються меморіальної культури, категорій провини і відповідальності, які є важливими для політичної філософії, етики, юридичної теорії та практики.

Фундаментальне дослідження цієї проблеми було проведено ще Карлом Ясперсом, який був переконаний, що всі німці, які жили за часів Гітлера у Німеччині (включаючи його самого), і що найважливіше – кожен із них окремо, взятий «наодинці із самим собою», в тій чи іншій мірі винні у злочинах нацизму. «Кожен має понести своє покарання, прийнявши свою частку відповідальності за злочини, що скоюються при ньому, а часом і прямо на його очах і при його співучасті. ... Кожна людина відповідає – разом з іншими людьми – за те, як ним управляють» [15]. Однак, існує відмінність між провинною та політичною відповідальністю. На цьому акцентувала увагу Ганна Арендт досліджуючи питання відповідальності «звичайної людини». Уточнюючи тезу Ясперса, Арендт зауважує, що «провину неможливо поширити на колектив; більше того, таке поширення зазвичай саме спосіб позбавити себе реальної розмови про провинну. Де винні всі, невинний ніхто.

За Арендт, з юридичної та моральної точки зору має сенс лише особиста вина (її уточнення дозволяє винести вирок чи моральне судження). Розширення її групи, деперсоналізації немає практичного сенсу» [15].

Про колективну відповідальність мова йде у разі приналежності до політичної спільності, що передбачає опосередковану, часто пасивну співучасть у злочині, що вчиняється від імені його членів. Саме ця категорія відіграє ключову роль для осмислення тоталітаризму та його наслідків. Врешті, як зауважується, для сучасного політичного лідера РФ не обов'язково, щоб усі росіяни були його прихильниками, достатньо, аби більшість була пасивними свідками.

Однак американська дослідниця Айріс Маріон Янг, яка також намазалась знайти відповідь на запитання «Як саме окрема людина може бути відповідальною за вчинки інших?», зауважила наступне. Для колективної відповідальності однієї лише приналежності до політичної спільності недостатньо. Є важливим, що саме людина вчинила або не вчинила як член спільноти. «Таким чином Янг промовляє те, про що у Арендт йдеться між рядків: відповідальність члена суспільства – не просто у солідарності, а в активній дії, яка унеможливило системну несправедливість, на яку налаштовані політичні інститути» [15]. Розмірковуючи таким чином, можливо дійти висновку, що відповідальність пов'язується з активістською політичною культурою, з високим рівнем політичної свідомості та

громадянської діяльності. Відповідно, категорія відповідальності мислиться в рамках категорії свободи. Якщо реалізація політичних прав в свобод за авторитарного та тоталітарного режиму є ускладненою, то чи можемо ми говорити лише про індивідуальну, а не колективну відповідальність?

Відповідь на це питання (в рамках переходу від етико-теоретичного до рівня правової та політичної практичної реалізації) історично вже було дано в ході Нюрнберзького процесу. Голова Верховної Ради Руслан Стефанчук звертаючись до канцлера Федеративної Республіки Німеччина: «Пане канцлер Олаф Шольц, Ви справді вважаєте, що один Путін вбиває наших дітей, руйнує наші міста, нищить нашу країну? А росіяни ні до чого? Вони просто підтримують його політику? А російські військові ні до чого? Вони просто виконують його наказ? Не обманюйте себе. Просто хочу нагадати, що під час Нюрнберзького процесу нікому не вдалось отримати виправдувальний вирок із аргументом "я просто виконував наказ"». Відповідь влучна і точна, хоча можна було б нагадати, що Нюрнберзьких процесів було аж 11: один «великий», де фігурували найголовніші нацистські злочинці, і десять «малих», на яких судили нацистів середньої ланки: суддів, які ревно виконували закони Рейху, журналістів, які пропагували гітлеризм, адміністраторів, які налагоджували військове виробництво» [3]. Це і є відповіддю аргументації на зразок: «нічого не знали», «за нас все вирішували», «тільки виконували доручення», «від нас нічого не залежало» і так далі.

Існування персональної відповідальності не відміняє відповідальності колективної. Путін – президент Російської Федерації, його обрав російський народ, який підтримує його легітимність. Має бути і колективна відповідальність. Тому що від імені російського народу Путін та армія РФ скоює злочини в Україні.

Висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку. Навіть якщо рішення про військове вторгнення (так звану «спеціальну військову операцію») приймав особисто політичний лідер, провина та відповідальність не лише на ньому і так званій еліті, відповідальність на всіх громадянах держави. Ситуація та процес ухвалення подібного рішення вже «самі по собі є найважливішим діагнозом стану держави, національних інститутів та суспільства». Йдеться про персоналізований авторитарний режим, «моноцентричну патрональну піраміду» влади з фактичною відсутністю громадянського суспільства та традиційно-підданською політичною культурою населення. За таких обставин, моральна провина та політико-правова відповідальність лежить на політичному лідері та елітах. А оскільки більшість громадян залучені у процес легітимації даного режиму, можемо говорити і про колективну відповідальність. Врешті, Ганна Арендт влучно зазначила, що бувають такі ситуації, коли маєш зрозуміти, в чому зараз полягає твоя особиста відповідальність – так, щоб потім ти міг дивитися на себе у дзеркало.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Арендт Х. Айхман в Єрусалимі. Розповідь про банальність зла. Дух і Літера. 2021. 376 с.
2. В'ятрович В. Чи існують хороші росіяни. В'ятрович – про колективну відповідальність країни-окупанта URL: <https://nv.ua/ukr/ukraine/politics/yatrovich-pro-horoshih-rosiyan-ta-monument-batkivshchini-materi-interv-yu-nv-novini-ukrajini-50258963.html>
3. Грабовский С. Олаф Шольц проти Карла Ясперса. <https://day.kyiv.ua/uk/blog/polityka/olaf-sholc-proty-karla-yaspersa>
4. Грицак Я. Колективний Путін російського народу. Що з ним робити? URL: <https://nv.ua/ukr/amp/viyina-rosiji-u-chomu-fenomen-putina-ta-rosiji-gricak-ostanni-novini-50231121.html>
5. Кірюхін Д. Відповідальність і справедливість. Філософська думка, 2014, No 1. С.64-77. URL: <https://dumka.philosophy.ua/index.php/fd/article/download/91/92/173>
6. Культура не винна? URL: <https://tyzhden.ua/Columns/50/254550>
7. Фрідман Т. Війна в Україні вступила до нової небезпечної фази URL: <https://nv.ua/ukr/opinion/nova-nebezpechna-faza-viyni-fridman-pro-zimovu-strategiyu-putina-novini-ukrajini-50256497.html>
8. Архипова А. «Где вы были восемь лет» и «не все так однозначно». URL: <https://www.bbc.com/russian/features-61235671>
9. Гудков Л. Это пассивная форма привычного соучастия в преступлениях государства. URL: <https://meduza.io/feature/2022/07/18/eto-passivnaya-forma-privychnogo-souchastiya-v-prestupleniyah-gosudarstva>
10. Иноземцев В. Л. Несовременная страна. Россия в мире XXI века. М.: Альпина Паблишер, 2019. 404 с.
11. Рогов К. Эта война нужна не только Путину URL: <https://meduza.io/feature/2022/05/28/eta-voyna-nuzhna-ne-tolko-putinu>
12. Шамиев К. У путина была «большая стратегия». И она провалилась URL: <https://meduza.io/feature/2022/03/20/u-putina-byla-bolshaya-strategiya-i-ona-provalilas>
13. Шарафутдинова Г. Кто виноват в том, что Россия начала войну? URL: <https://meduza.io/amp/feature/2022/04/18/kto-vinovat-v-tom-cto-rossiya-nachala-voynu>
14. Шульце Вессель М. «Это война не Путина, а России» <https://www.bbc.com/russian/features-61720392>

15. Эппле Н. Россияне виновны в войне против Украины? Или ответственные, но не виновны? URL: <https://meduza.io/feature/2022/03/18/rossiyane-vinovny-v-voyne-protiv-ukrainy-ili-otvetstvenny-no-ne-vinovny>
16. Юзефович Г. 5 книг о том, что такое коллективная вина и как она меняет жизнь людей. URL: <https://meduza.io/amp/feature/2022/03/03/5-knig-o-tom-cto-takoe-kollektivnaya-vina-i-kak-ona-menyaet-zhizn-lyudey>
17. Ясперс К. Вопрос о виновности. О политической ответственности Германии. М.: Прогресс, 1999.
18. Collective Responsibility. Stanford Encyclopedia of Philosophy URL: <https://plato.stanford.edu/index.html>
19. Sharafutdinova G. The Red Mirror Putin's Leadership and Russia's Insecure Identity Publisher: Oxford University Press, 2020. 254 p.
20. Friedman T. The Ukraine War Is About to Enter a Dangerous New Phase URL: <https://www.nytimes.com/2022/07/12/opinion/ukraine-russia-putin.html>